

ACTA LINGUISTICA LITHUANICA

LII (2005), 167–182

R E C E N Z I J O S

Reviews

AXEL HOLVOET, ARTŪRAS JUDŽENTIS, RED.

SINTAKSINIŲ RYŠIŲ TYRIMAI

Vilnius: Lietvių kalbos institutas, 2003, 216 p., ISBN 1648-8628
(Lietvių kalbos gramatikos darbai, 1.)

Lietvių kalbos institute susibūrusi tyrinėtojų grupė, vadovaujama prof. Axelio Holvoeto, jau kelinti metai formuoja teorinius pagrindus naujai lietuvių kalbos gramatikai. To darbo rezultatai atsiispindi dviejuose serijos *Lietvių kalbos gramatikos darbai* rinkiniuose (2003, 2004); numatomas parengti ir trečiasis. Rinkiniai sudaryti teminiu principu. Tai leidžia svarstyti juose siūlomus sprendimus nelaukiant, kol tyrimai bus užbaigtai ir apibendrinti. Tuo tarpu norėčiau atkreipti dėmesį į pirmajį darbų rinkinį, skirtą sintaksiniams ryšiams.

Pažymėtina, kad fundamentalios sintaksinių ryšių problemos šiame darbų rinkinyje sprendžiamos aukštu teoriniu lygiu, atsižvelgiant į dabartinėje kalbotyroje vyraujančias kryptis. Knygoje atskirais skyriais aptarti pagrindiniai sintaksinių ryšių tipai, būdvardžio derinimas, aktualioji saknio skaida, laisvųjų predikatyvų, žodžių junginių ir sudėtinio saknio dėmenų ryšiai. Daugumos skyrių autorius arba koautorius yra Axelis Holvoetas, visur jaučiama jo mintis ir ranka, tad šią knygą galima laikyti ne atskirų straipsnių rinkiniu, bet vientisu ir kryptingu darbu.

Sintaksinių ryšių samprata dideliu mastu lemia kalbos gramatinės sandaros aprašą. Tad visų pirma pravartu pasiaiškinti, kas nauja pasakyta šiame darbe apie sintaksinių ryšių tipus, kuo skiriasi siūlomos pažiūros nuo ankstesnių.

Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje (toliau – DLKG) skiriami trys pagrindiniai sintaksinių ryšių tipai: sujungimas, prijungimas ir tarpusavio sąsaja. Panašiai daroma ir kitur (plg. Labutis 1998: 26–29). Ta klasifikacija remiasi L. Hjelmslevo trinare konsteliacijos, determinacijos ir interdependencijos santykų schema, leidžiančia pagal sintaksinius ryšius apibrėžti pagrindinių saknio sandaros vienetų (tarp jų ir veiksnių) funkcijas (žr. aut. 1986: 16–17).

Šiame darbe (12 tt.) siūloma grįžti prie binarinės sintaksinių ryšių skaidos į sujungiamuosius ir prijungiamuosius. Taip skirstoma daugumoje dabartinių sintaksės darbų, tačiau veiksnio funkcija juose dažniausiai apibūdinama ne pagal sintaksinius ryšius, bet pagal kitus (formos, aktualiosios skaidos, semantikos) kriterijus ar jų kompleksus (plg. Keenan 1976; Comrie 1981: 101; Holvoet 1991: 41–55). Čia aptariamo rinkinio autorai apie tarpusavio sąsajos ryšį apskritai nekalba. Manau, kad taikant binarinę skaidą ši ryši būtų galima apibrėžti žemesnėje tos skaidos pakopoje – kaip vieną iš prijungimo atmainų, t. y. abipusį prijungimą, kai prijungimo rodiklį tipiškais atvejais turi ir pagrindinis, ir priklausomas dėmuo. Tai padėtų sintaksinių

ryšių pagrindu apibūdinti veiksnio funkciją, kuri skyriuje apie sintaksinių ryšių santykį su sakinio vienetų funkcijomis (28–35) neaptarta.

Prijungiamieji ryšiai knygoje skiriami į du tipus: valdymą ir modifikavimą. Valdymu laikomi tokie ryšiai, kai pagrindinis žodis reikalauja papildymo, be kurio jo reikšmė būtų nepilna, o modifikavimu – kai toks papildymas nėra būtinai reikalingas (12–15).

Taigi valdymo samprata čia skiriasi nuo vyrovusios ligšioliniuose sintaksės aprašuose, kuriuose valdymas ir šliejimas buvo laikomi prijungimo būdais, nustatomais pagal jo formalią raišką: priklausomojo žodžio kaitomą (linksniuojamą) arba nekaitomą formą (DLKG ³1997: 480; Labutis 1998: 33–35; Sirtautas, Grenda 1988: 38–40). Reikia pripažinti, kad tokia morfologizuota valdymo ir šliejimo priešprieša lietuvių kalbos sintaksinės sistemos ir jos raidos tyrimui pasirodė mažai prasminga; pastarojo meto sintaksės darbuose jau buvo linkstama jos atsisakyti ir valdomais laikyti tik sintaksiškai būtinus priklausomuosius dėmenis, o nebūtinus – šliejamais (aut. 2001: 5, 15, 34–35; DLKG ⁴2005: 480; Vaskelaitė 2003: 144–145). Holvoeto ir jo kolegų siūlomas valdymo sampratos patikslinimas yra neabejotinai pozityvus indėlis į lietuvių kalbos sintaksę.

Darbe teikiamos valdymo ir modifikavimo sąvokos yra sintaksiškai pagrįstos, bet labai plačios: valdymas čia maždaug atitinka tą ryšį, kuris DLKG vadinamas stipriuoju (būtinuoju) prijungimu, o modifikavimas – silpnuoju (nebūtinuoju) prijungimu. Atsisakius tuos ryšius toliau diferencijuoti išdyla ribos tarp skirtingu sintaksės reiškiniu. Pavyzdžiu, valdymu laikomas ir žodžio būtinės priklausymas nuo saknio centro – tarinio, ir vardinės tarinio dalies ryšys su jungtimi (32–33), ir veiksnio vardininko ryšys su tariniu (plg.: „veiksny s yra veiksmažodžio valdinys, taip pat kaip papildiniai“ 29). Vadinas, tokiuose sakiniuose kaip *Knyga yra įdomi* suponuojamas vienodas sintaksinis ryšys tarp veiksmažodžio formos *yra* ir dviejų skirtingu funkcija turinčių vardininkų *knyga* ir *īdomi*. Kaip žinoma, jungtis gali būti nulinė. Tad reikės daryti prielaidą, jog sakinyje *Knyga įdomi* nulinė jungtis (t. y. leksinės reikšmės neturintis laiko ir nuosakos rodiklis) valdo abu vardininkus kaip būtinus veiksmažodžio reikšmės papildymus (plg. 28–29). Apibendrintas požiūris į valdymą atitinka universalų restruktivinį žodžių junginių modelį (vad. *X-Bar* schemą), bet jį taikant konkrečios kalbos sintaksinės sandaros aprašui reikalinga tolesnė sintaksinių ryšių subkategorizacija.

Panašių keblumų kelia ir modifikavimo sąvokos nediferencijavimas, ypač kai visai be reikalo atsisakoma šliejimo (apie jį tik užsiminta p. 19). Modifikatoriais laikomi tokie skirtini sintaksės vienetai kaip su daiktavardžiais derinami pažyminiai (*īdomi knyga*), tarininiai pažyminiai (resp. laisvieji predikatyvai – *Broliai grīžo linksni*), prie tarinio šliejamos aplinkybės (*skaičių bibliotekoje*) ir pan.

Minėtų sunkumų būtų galima bent iš dalies išvengti valdymo terminą taikant tik vienpusiam prijungimui ir priešinant valdymą šliejimui (*adjunction*) – pagrindinio dėmens nelemiamam, tik žodžių reikšme pagrįstam ryšiui. Tai leistų realizuoti pačių autorų pripažystamą poreikį sintaksinių ryšių pagrindu apibūdinti saknio vienetų funkcijas: papildiniai būtų galima laikyti tarinio valdomus, aplinkybėmis – prie tarinio šliejamus žodžius, o veiksnio ir tarinilio pažymynio bei vardinės tarinio dalies funkcijas apibūdinti pagal sintaksinio ryšio kryptį – abipusj arba dviliypj priklausymą. Nereikėtų griebtis ir prieštaringo *būtinujų aplinkybių* termino, taikomo vardinėms tarinio dalims tokiuose sakiniuose kaip *Namas yra prie ežero* (30–31), čia pat siūlant „aplinkybėmis vadinti tik veiksmažodžių modifikatorius“ (35), t. y. sintaksiškai nebūtinus žodžius ir jų junginius.

Knygoje pagrįstai teigiamama, kad „derinimas atspindi sintaksinį ryšį tarp dviejų žodžių, bet tai nėra vienas iš sintaksinių ryšių šalia valdymo ir šliejimo“ (38). Derinimo būdai nuosekliai ir tiksliai aptarti Loretos Seménienės skyriuje (37–66). Vis dėlto sintaksės apraše būtų pravartu nurodyti, koks tai yra ir kuo savitas ryšys, kurio rodikliu laikomas derinimas.

Pagal sujungiamuosius ir prijungiamuosius ryšius skiriami ir sudėtinio sakinio tipai. Reikšmingas žingsnis į priekį čia yra sujungiamųjų sakinių formalų požymiu apibendrinimas (99–114). Juo remiantis patikslinta sakinių su jungtuku *nes* interpretacija ir įtikinamai parodyta, kad pagal struktūros požymius tie sakiniai laikytini ne prijungiamaisiais (kaip buvo daroma iki šiol), bet sujungiamaisiais (109–112).

Galima tik pritarti, kad vadinamieji sujungiamieji veiksmažodiniai žodžių junginiai (*Jonas sėdi ir skaito knygą* ir pan.), turintys du sintaksinius centrus, struktūriškai atitinka sujungiamuosius sakinius (177–179). Antra vertus, abejotina, ar skaidresnis pasidarys sudėtinio sakinio sintaksinės sandaros aprašas, jei prie sujungiamųjų sakinių bus priskirti būdvardiniai ir prieveiksminiai žodžių junginiai (pvz.: *Jonas rašo ilgą ir nuobodžią knygą; rašo ilgai ir nuobodžiai*), juo ba kad atitinkami daiktavardiniai (*Jonas ir Birutė sėdi*) sujungiamaisiais sakiniais nelaikomis (183–184). Taip pat nežinia, kas bus laimėta prijungiamųjų sakinių sintaksinę klasifikaciją pagal dėmenų tarpusavio santykius, funkcijas ir jų raiškos priemones pakeitus siūlomu morfologizuotu skirstymu pagal žodžių klases į daiktavardinius, būdvardinius ir prieveiksminius sakinius (117 tt.). Substitucija daiktavardžiais, būdvardžiais ir prieveksmiais anaiptol ne visada įmanoma, daugeliu atvejų vis tiek tenka remtis dėmenų sandara ir sintaksinėmis funkcijomis, griebtis transformacijos ar semantinių motyvų.

Apskritai šiame darbe pateikti teorinių tyrimų rezultatai ir nauji požiūriai į sintaksinės sandaros modeliavimą verti atidaus lietuvių kalbos tyrinėtojų dėmesio ir palankaus vertinimo. Vieni iš jų neabejotinai padės patikslinti lietuvių kalbos gramatikos aprašus, kiti turėtų paskatinti platesnę diskusiją ir naujų sprendimų paieškas. Be tokų diskusijų, kurių iki šiol trūko, neįmanoma gramatikos tyrimų pažanga. Linkiu autoriams sėkmingai nueiti jų laukiantį nelengvą kelią nuo įdomių teorinių ižvalgų iki jų realizavimo vieningame gramatikos modelyje su užpildytomis konkrečių formų bei konstrukcijų paradigmomis.

LITERATŪRA

- AMBRAZAS, V. 1986: Lietuvių kalbos sakinio sintaksinės ir semantinės struktūros vienetai. *Lietuvių kalbojros klausimai* 25, 4–44.
- AMBRAZAS, V. 2001: Lietuvių kalbos adverbalinis genityvas istorinės sintaksės požiūriu. *Acta Linguistica Lithuanica*, 44, 3–39.
- COMRIE, B. 1981: *Language Universals and Linguistic Typology*, Oxford: Basil Blackwell.
- HJELMSLEV, L. 1953: *Prolegomena to a Theory of Language*, Bloomington: Indiana University.
- HOLVOET, A. 1991: *Transitivity and Clause Structure in Polish. A Study in Case Marking*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- KEENAN, E. L. 1976: Towards a universal definition of “subject”. Li, Ch., ed., *Subject and Topic*, New York: Academic Press, 303–333.
- LABUTIS, V. 1998: *Lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- SIRTAUTAS, V., GRENDĀ, Č. 1988: *Lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Mokslas.

VASKELAITĖ, R. 2003: Lietuvių kalbos daiktavardiniai junginiai sintaksinių ryšių požiūriu. *Acta Linguistica Lithuanica* 48, 143–158.

Vytautas Ambrasas
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Lietuva

Gauta 2005 04 22

LIETUVIŲ KALBOS TARMIŲ CHRESTOMATIJA
SUDARĘ RIMA BACEVIČIŪTĖ, AUDRA IVANAUSKIENĖ, ASTA LESKAUSKAITĖ,
EDMUNDAS TRUMPA

Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2004, 328 [16] p., ISBN 9986-668-56-5

Didžiujų mūsų kalbininkų Juozo Balčikonio, Zigmo Zinkevičiaus, Adelės Laigonaitės ir kitų ilgai buvome mokomi apie liaudies (gyvosios kalbos, tarmių) didžią reikšmę tautos gyvenimo kultūrai, mokslui, kiekvieną knygą apie tarmes sutikdavome džiaugsmingai. Taip džiaugiamės ir naujaja *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Ją rengė jaunesnioji kalbininkų tarmėtyrininkų karta, dažnai naujais metodais tyrinėjusi ir tirianti mūsų šnektales (moksline redaktorė doc. dr. Laima Grumadienė).

Viskas teikiama iš magnetofono įrašų (todėl visai nutylima 1970 metų tolygi chrestomatija), nevengiama teikti tekštų su tarmių sistemos pažeidimais (prof. Juozas Balčikonis seniai mokė, kad dabar tarmėse jau galima rasti visko, nes raštų, mokyklos daug kas sugadinta). Jau kaip ir nebesant kaimo bendruomenių, visi dabar mokosi iš radio, televizijos, įvairiausiose mokyklose, tai paškesiuose su tarmių žmonėmis girdi taikymąsi prie „taisyklings“ kalbos – (per 15–20 min. negalima ir ko užrašyti, nes tai tik minutinė šneka, „mokytumo“ rodymas, o ne Paveldėta šneka. Šioje chrestomatijoje tokį dalykų esama, „Ivade“ apie tai įspėjama – visi juk žinome dabartinę padėtį, suvokiame, kad ir anksciau to būdavo įrašuose ir įvairiuose straipsniuose. Tai gali suklaudinti kitus kalbininkus, randančius šalia paveldėtų dalykų ir labai naujų.

Pateikiama viša vartojama transkripcija, nors yra daug ir neišspręstų klausimų (ypač priebalsių grupės minkštumo žymėjimo *aykščau*, *kel'ti* ir pan., redukuotų balsių nuo Chylinskio laikų *vaikas* Dv, *maišas* DRSK, RTN rašymo ir kt.). Matyt kliaidų: *døy'.kt'* = *dejgr'*, *mę̄d's* = *mę̄d'is*, *ųōks* = *ųōks* (p. 18, 19); šiauliškiai neturi formos *ž'un'ks'n'us* = *ž'unks'n'us*, tai yra Rytų Lietuvos žiungsnys (žr. dar LKŽ_{xx}, iš LD 67, GRV).

Sakoma, kad „bendrinės kalbos tvirtapradžių dvigarsių *i*, *u + l*, *m*, *n*, *r* pirmasis dėmuo yra trumpas, todėl jų priegaidė žymima graviu (‘), pvz.: *girtas*, *kürmis*, bet knygoje nebeliko vietų, kur taip sakoma: kauniškių, jurbarkiškių, žagariškių tik ilgi ar pusilgiai pirmieji sandai (tik užmirštas dvibalsis *üi*).

Ar vieno Alekso Girdenio kurti nauji tarmių pavadinimai, ar prof. Zigmui Zinkevičiui neteko prisdėti (p. 26)? Mokslo veikalose atidumas ir teisybė – būtini dalykai.

Pradedama skyrimi „Vakarų aukštaičiai“ (poskyriu „Kauniškiai ir Klaipėdos krašto aukštaičiai“). Įdomus įvadinis straipsnis apie tą šnektaus istoriją, prisimenamos Mažosios Lietuvos patarmės *striūkiai* ir *baltsermėgiai*. Prie kauniškių pridedama ir Jurbarko šnekta (apibendrinant